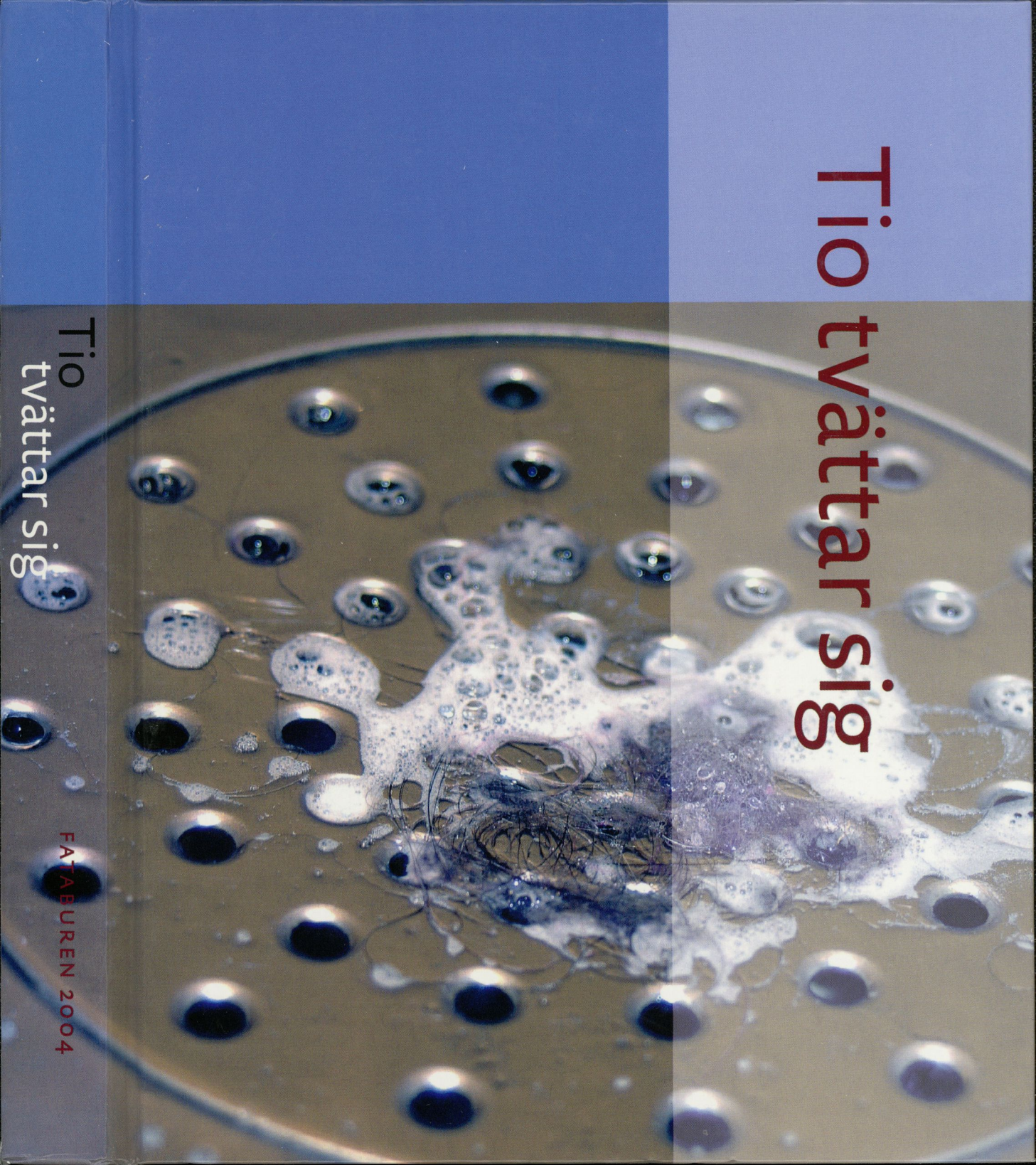

Tio tvättar sig

Tio
tvättar sig

FATAUREN 2004

Tio tvättar sig

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK 2004

FATABUREN Nordiska museets och Skansens årsbok, är en skatt av kulturhistoriska artiklar som publicerats under mer än ett sekel.

Årsboken började som ett häfte med rubriken »Meddelanden«, redigerat 1881 av museets grundare Artur Hazelius för den stödjande krets som kallades Samfundet för Nordiska museets främjande. 1884 publicerades den första kulturhistoriska artikeln och när publikationen 1906 bytte namn till »Fataburen. Kulturhistorisk tidskrift« kom de vetenskapliga uppsatserna att dominera innehållet. Från och med 1931 fick årsboken Fataburen en mer populär inriktning och i stora drag den form som den har idag. Fataburen har sedan dess förenat lärdom och sakkunskap med syftet att nå en stor publik.

Från början har årsboken varit en förbindelselänk till stöd- och vänföreningar och idag är den också en viktig länk mellan Nordiska museet och Skansen, två museer med en gemensam historia. Varje årsbok har ett tematiskt innehåll som speglar insatser och engagemang i de båda museerna.

Museernas verksamhetsberättelser trycks numera separat och kan rekvireras från respektive museum.

Fataburen 2004
Nordiska museets förlag
Box 27820
115 93 Stockholm
www.nordiskamuseet.se

© Nordiska museet och respektive författare
Redaktör Christina Westergren
Bildredaktör Birgit Brånvall
Bildsökning även Tomas Fermelin
Omslag och grafisk form Lena Eklund
Omslagsbilder foto Mats Landin och Lis Granlunds familjealbum
För- och eftersättsblad se bild s. 88
Foto s. 2 Birgit Brånvall
Tryckt hos Fälth & Hässler, Värnamo 2004
ISSN 0348 971 X
ISBN 91 7108 494 0

Foto Marie Andersson, Skansen.

Loppor och löss går igen

»Pippor! skrek Margit. Kan du bara tänka dig. I mitt fina hår, som jag alltid varit så mån om. Mitt vackra, älskade hår. Jag kunde inte somna för det var en sån besynnerlig klåda i huvudet. Jag rev mig och rev mig. Så blev jag alldeles kall i kroppen. Det kändes som nånting kröp i håret. Då rusade jag fram hit och började kamma mig vid fönstret. Och en föll ut, en stor pippa, som sprattlade som en råtta på fönsterbrädet, en grå en med ben och allt.«

Den här beskrivningen om hur det är att få pippor, det vill säga huvudlöss, kommer från Agnes von Krusenstjernas *Kvinnogatan* och säkert är det många som känner igen sig. Efter en tillbakagång under mitten av 1900-talet ökar antalet vägglöss igen och i skolorna och på dagis får många barn huvudlöss. Idag vet de flesta att huvudlöss inte beror på bristande hygien. Ändå finns det spår kvar av den gamla föreställningen att det är skamligt att få löss.

MIA TERÉNT är etnolog och samordnare för projektet *Alla tiders hälsa* vid Skansens kulturhistoriska avdelning.

Människans följeslagare genom tiderna

Genom litteraturen och olika uppteckningar framkommer det att lopp- och lusplågan var ett svårt problem i äldre tider. Löss och loppor frodades på grund av bristande hygien, dåliga bostäder och ineffektiva botemedel. Det var inte bara de lägre samhällsklasserna som drabbades; fattig som rik kliade sig av de små insekternas bett.

Huvudlöss har alltid varit vanliga och har nästan setts som en självklarhet. I stort sett alla hade löss. Barn har alltid varit extra utsatta för huvudlöss och i skolan kunde man få dela bänk med en lusig kamrat. Det kunde då hända att det ramlade ner löss på griffeltavlan.

»Avlusning.«
Teckning av Elias
Martin (1739–1818).
Foto Erik Cornelius,
Nationalmuseum.

Klädlusen var under medeltiden lika vanlig som huvudlusen och loppan, och den har förekommit in på 1900-talet. Tidigt förknippades den med dålig hygien. En uppteckning berättar till exempel om en man som förvånas över att han har fått löss, fastän det var mindre än elva veckor sedan han bytte skjorta. Detta känns förstås otänkbart i dagens samhälle där tvättmaskinerna ständigt går och vi byter kläder stup i kvarten.

Det förekommer olika uppgifter om hur länge vägglusen har funnits i Sverige, allt från »urminnes tider« till 1600-talet eller tidigt 1800-tal. I vilket fall går det att konstatera att vägglöss blev en riktig plåga under 1800-talet fram till 1900-talets början. I industrialiseringens spår flyttade allt fler människor in till städerna, vilket gynnade vägglössen som älskar trångboddhet och dåliga bostäder. Statarna var en del av befolkningen som drabbades hårt av vägglössen. Statarlängorna var ofta dåligt isolerade och i ett enda rum kunde en hel familj bo.

I boken *Statarminnen* berättar stataren Hjalmar Johansson som flyttar till en ny gård i Sörby om det nya hemmet: »Då jag kom dit, blev jag besviken på platsen. I bostaden tjockt med vägglöss, jag har aldrig sett maken, stora högar.«

Idag är det knappast någon i Sverige som drabbas av klädlusen. Under extrema förhållanden som under krig och katastrofer och andra tillfällen då man har begränsade möjligheter att tvätta sina kläder kan den dock komma tillbaka. Åker man utomlands finns en liten risk att råka ut för klädlöss.

Att bli biten av loppor är idag inte alls ovanligt, men då rör det sig om fågel-, katt- eller hundloppor. Människoloppan är sällsynt, vilket beror på förbättrad bostadsstandard med torrare inomhusklimat och regelbunden städning. En av loppans värsta fiender är dammsugaren som suger rent i varje vrå.

Ett sätt att bli av med klädlöss var att stryka kläderna. Interiör från statarlängan på Skansen.
Foto Mia Terént.

Huvudlössen har minskat från andra världskrigets slut, troligen som en följd av användningen av starka insektsgifter och DDT, som bland annat användes mot vägglöss. Bekämpningsmedlet var så starkt att det påverkade även huvudlusen. Under de senaste årtiondena har den dock blivit vanligare. Siffror från Läkemedelsverket visar till exempel att det under 1999 såldes lusbekämpningsmedel för 1,3 miljoner kronor vilket motsvarar ungefär 100 000 behandlingar.

Det finns olika faktorer som bidrar till att antalet huvudlöss ökar. Olle Bergman pekar i sin bok *Familjens handbok om fästingar, loppor och löss* på att vi nu för tiden har större geografisk rörlighet. Det innebär att vi kan föra med oss våra löss och smitta fler över en större yta. Vi lever också ett institutionsliv där barnen går på dagis, i skolan och på fritids när deras föräld-

rar arbetar. Den nära kontakten med andra som främst barn har, ökar risken att få löss och att sprida dem vidare.

Lössens snabba spridning är problematisk. Barn smittar varandra i omgångar och det finns barn som har haft löss i ett halvår innan de har blivit av med plågan.

En del huvudlöss har också blivit resistent, vilket innebär att dagens bekämpningsmedel inte alltid är effektiva. Modern forskning visar att löss efter tre års behandling med samma medel utvecklar resistens. I Sverige har det hitintills inte gått att konstatera att huvudlössen är resistent. En misslyckad behandling kan också bero på andra faktorer, som att man inte har följt bruksanvisningen till punkt och pricka. Läkemedelsverket rekommenderar dock att man ska använda sig av de nyare medel som finns i handeln.

Vägglössen försvann nästan helt efter andra världskriget men har kommit tillbaka i allt större utsträckning. Anticimex för inte alltid statistik över hur många behandlingar man gör, men det märks en markant ökning. Under 1990-talets början utförde man ett tiotal behandlingar mot vägglöss varje år i både Stockholm och Göteborg. Idag rör det sig om över hundra behandlingar per år. Att vägglusen har kommit tillbaka beror på att vi reser alltmer till länder med fuktigt klimat. När vi kommer hem har vi inte bara souvenirer med oss utan även vägglöss.

Vem kryper och vem kan hoppa?

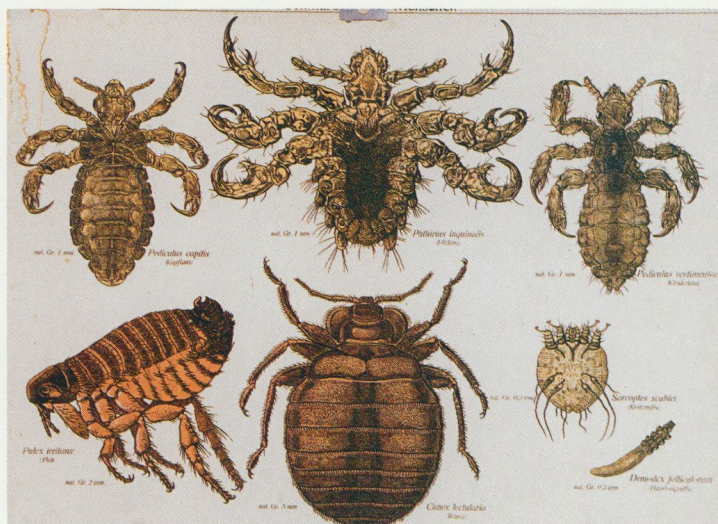
Loppornas och lössens främsta gemensamma nämnare är att de är blodsugande insekter, som efterlämnar ett litet kliande bitt. När lössen kravlar fram så kan lopporna hoppa.

I Sverige finns det ett 20-tal lopparter och i världen finns det

ca 2 000. Loppan är till utseendet grå och vinglös. Den kan bli 1–8 mm lång. Människor drabbas oftast av människoloppan, även om man kan bli biten av andra loppor som fågel- eller hundloppan. Människoloppans latinska namn, *Pulex irritans*, avslöjar att det rör sig om en irriterande liten insekt. Loppan är till skillnad från lusen alldeles platt från sidan sett. Förutom sitt karakteristiskt platta utseende så utmärker sig loppan genom att den kan hoppa. Dess bakre par ben är de så kallade hoppbenen och den kan hoppa tio gånger sin egen längd. Loppor trivs främst i sängen där det är varmt och där tillgången på mat finns.

Liksom lopporna finns det många olika sorters löss. I Sverige finns det 18 varianter varav människan kan drabbas av tre. Förutom flatlusen, *Phthirus pubis*, finns huvudlusen, *Pediculus Ca-*

Tysk skolplansch från
förra sekelskiftet i
Stockholms stads-
museum. Foto Marie
Andersson, Skansen.

pitis, och klädlusen, *Pediculus Corporis*, som båda tillhör släktet människolus. Vägglusen, *Cimex lectularius*, är egentligen ingen lus utan en skinnbagge.

Klädlusen håller som namnet antyder till i kläderna medan huvudlusen sitter i hårbotten. En lus kan bli 1–4 mm lång och honan är större än hanen. Huvudlusen i sin tur behöver en ständig tillgång till föda, en fullvuxen lus äter minst 1 milligram blod om dagen. Klädlusen är mer måttfull och kan klara sig med två mål per dag.

Lössen är oerhört produktiva, en klädlus kan t.ex. lägga 200 lusägg under sin livstid. Huvudlusen kommer upp i hälften så många. Klädlusen kittar fast sina ägg i sömmarna på kläder medan huvudlusen lägger sina ägg, gnetterna, i hårbotten hos en människa.

Ett viktigt livsvillkor för huvudlusen är temperaturen, det måste vara minst trettio grader för att den ska trivas. Temperaturen reglerar lusens förmåga att kläcka ägg och suga blod vilket gör att den har svårt att överleva utanför en människa. Individerna försvagas då snabbt och efter ett halvt dygn är de oftast döda.

Vägglusen kan bli 5–8 mm lång och är rödbrun till färgen. Den håller ofta till i springor i väggen, bakom tapeten eller i sängen. Vägglusen kan klara sig längre tider utan mat, det räcker med att den får suga blod någon gång per månad för att den ska överleva. Den kan också gå i dvala och då klarar den sig upp till åtta månader utan mat.

Vägglusen är ett skymningsdjur som kommer fram på natten och suger blod. Det gör att den är svår att upptäcka, men det kan finnas spår av den i form av gamla hudlager som har lämnats kvar. Det finns berättelser från förra seklets början som beskri-

ver hur man fasade för att släcka fotogenlampan på kvällen för då visste man att vägglössen kröp fram.

Bekämpning

Genom århundraden har det förekommit olika sätt att hålla ohyran i schack. Enligt äldre föreställningar skulle man t.ex. bita ihjäl en loppa. En lus i sin tur klämdes bäst ihjäl. Under medeltiden sades det enligt folktron att man skulle säga upp sina loppor innan dymmelveckan. Linné har berättat från sina resor att dalfolket brukade sticka loppnät av harull, vilket inte kan ha varit helt okomplicerat.

På 1600-talet fanns loppfångare i form av ett rör som man hängde runt halsen. I röret stoppade man en vaddtuss som dränktes in med något sött som honung. Till den skulle lopporna dras, som flugor till en sockerbit.

Ett vanligare sätt att bli av med sina loppor var att lägga ut kläder och skinn i kylan. Insekterna frös då ihjäl och var lätta att plocka bort. Var det sommar så kunde man istället lägga ut sin fäll i en myrstack, så att myrorna åt upp lopporna.

Malört, renfana, persilja och koriander var några av de växter som ansågs verksamma i kampen mot lopporna. Loppmynta var en annan växt som rekommenderades, eftersom man trodde att dess starka doft skulle göra att lopporna försvann.

På 1920-talet rekommenderas omsorgsfull renlighet, färskt insektspulver och naftalin mot loppor. I boken *Sättet att utrota loppor och löss, råttor och möss* föreslår författaren att man ska ställa en tallrik fylld med blod på golvet eller i den möbel som är drabbad av loppor. Blodet ska komma från ett nyss slaktat djur och det ska blandas med socker för att verka riktigt lock-

Sabadillättika fanns att köpa på apoteket fram till 1960-talet. Foto Marie Andersson, Skansen.

ande. Lukten drar sedan till sig lopporna »och man ska snart få se dem simmande i blodet«. Ett mindre blodigt sätt att bli av med de små krypen var att lägga torkade blad från tusenskönan mellan sängen och madrassen.

Från 1700-talet finns belegg för att man kunde göra en dekokt på lopplummer och gråbo för att bli av med sina huvudlöss. Mot huvudlöss har man också använt sig av den plågsamma metoden som kallas för beckhuva. Den lusiga, som oftast var ett barn, fick smörja in huvudet med beck och ovan på det sattes en huva. När

becket hade torkat, fick barnet ställa sig på en pall och huvan fästes i en krok i taket. Efter det drog man undan pallan, varpå barnet ramlade ner, men lössen och det mesta av håret fastnade i huvan. Denna smärtsamma behandling har använts från medeltiden ända fram till 1800-talets början.

En vanlig metod för att bli av med huvudlössen var löskning, vilket innebar att man med handen plockade bort lössen. Man kunde också med hjälp av en slö kniv bena upp håret och sedan skrapa hårbotten. Framför sig hade man en bricka eller en bräda och när lössen föll ner på den, så klämde man ihjäl dem med kniven.

Kamning med en tät kam, en så kallad luskam, har också varit ett vanligt sätt att bli av med huvudlössen och det används än idag. Luskammen tillverkades av horn, ben eller mässing. Numera görs den av plast.

Sabadillättika är något som många förknippar med huvudlöss. Astrid Lindgrens Madicken och von Krusenstjernas Margit, vars öde beskrevs i början, behandlades till exempel båda med sabadillättika. Ättikan gjordes av sabadillfrön, sprit, ättiksyra och vatten och användes i Europa redan på 1600-talet. Under 1800-talet och 1900-talets första hälft var sabadillättikan allmänt förekommande. Än idag kan dess lukt framkalla minnen hos många.

En behandling gick till så att man smorde in huvud och hår med ättikan. Efter det fick man sätta en handduk kring huvudet och vänta i flera timmar eller helst ett dygn på att det skulle verka. Därefter kammades håret, varpå de döda lössen följde med.

Mot klädlöss använde man på 1600-talet kvistar av malört och lavendel, som stacks in i kläderna. På 1800-talet kunde man

försöka fånga upp lössen genom att ha en midjegördel som de drogs till. När gördeln var full med löss tömde man den över elden.

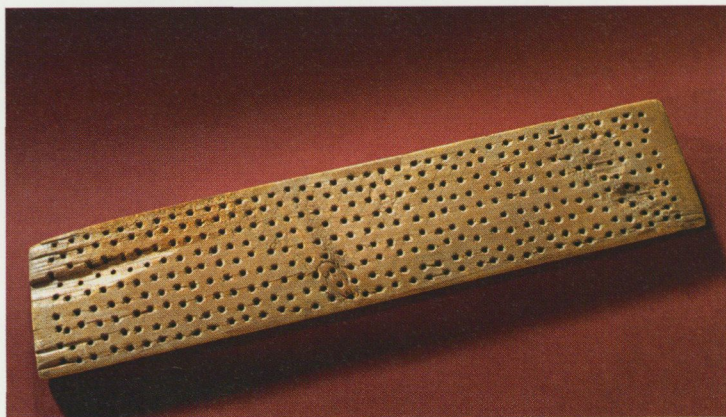
Stark värme var det bästa sättet att bli av med klädlusen. Antingen kunde man lägga in sina kläder i en bakugn eller i en bastu. När temperaturen steg till 70–100 grader så dog insekterna. För att kontrollera att ugnen inte var för varm så att kläderna kunde ta skada, kunde man lägga ett papper i ugnen. Om papperet inte gulnade, var det ingen fara för kläderna. Ett annat effektivt sätt var att stryka kläderna. Lössen dog av värmen samt av tyngden från strykjärnet.

Att tvätta kläder på vanligt sätt gjorde inte att klädlössen dog, men om man kokade kläderna så slapp man lössen. Från 1920-talet finns ett annorlunda sätt rekommenderat; för att bli av med sina klädlöss skulle man koka en handfull vindruvor tillsammans med vatten. I detta lade man sina linnekläder och lät dem koka med.

För att bli av med vägglöss strök man väggarna med starkt doftande medel som tobak, libbsticka eller arsenik. Kokande vatten kunde också användas och då försökte man skälla lössen och efteråt genomsöktes springorna i väggen med en kniv för att alla löss och gnetter skulle försvinna.

Vägglusbrädan med små hål i var från 1700-talets mitt till 1900-talets början ett redskap i jakten på vägglusen. Brädan lades i sängen mot väggen. När lössen kröp fram på natten och sög blod, så skulle de krypa in i hålen istället för att gömma sig bakom tapeterna och i sängen. På morgonen kunde man gå fram till den öppna härden och slå ut lössen. För att kontrollera att ingen lus var kvar gick man igenom hålen med en spik.

Lusbräda. Foto Birgit
Brånvall, Nordiska museet.

För att slippa lössen i sängen förespråkade man järnsängar, där det inte skulle finnas möjlighet för lössen att krypa in. Man kunde också hindra krypen från att gömma sig i väggarna genom att fylla igen alla hål och sedan måla väggen med oljefärg.

Inför en resa till ett resmål som kunde tänkas ha vägglöss rekommenderades att man skulle tvätta sig med stark vinättika, som man även skulle stänka på sina lakan. Doften avskräckte kanske vägglössen, men man kan undra hur man förklarade för sina medresenärer att man stank av ättika.

Det effektivaste sättet att bli av med ohyra var att röka ut lägenheter med svavel, formalin eller cyanväte. Vid rökning med cyanväte tätade man alla fönster och efteråt var det viktigt att man vädrade ordentligt. Cyanväte är farligt inte bara för vägglöss utan även för människor och det har inträffat olyckor med dödlig utgång. Poeten Dan Andersson tros ha omkommit på grund av att det hotell han bodde på inte hade vädrat ut all cyanväte. Behandlingarna med ämnet kulminerade på 1930-talet.

Bekämpning idag

Nuförtiden kan man köpa ett flertal preparat mot huvudlöss på Apoteket. Preparaten med namn som Para, Pioderm och Nix masseras eller sprayas i håret. Efteråt ska håret tvättas eller sköljas ur. Schamponeringen kombineras med kamning över ett vitt papper eller över en spegel, luskamningen är alltså sig lik. Behandlingarna måste upprepas efter tio till åtta dagar eftersom de bara dödar lössen och inte gnetterna. Huvudlusens snabba försämring utanför människan gör att man inte behöver oroa sig för att den lever kvar i sängkläder etc. Efter 10–12 timmar är lössen döda.

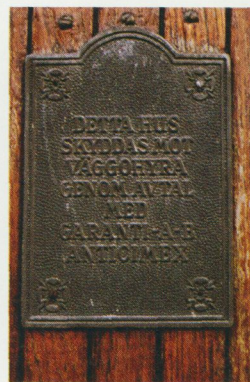
Får man vägglöss så vänder man sig oftast till Anticimex, som har funnits sedan 1934. Företagsnamnet betyder »mot vägg-lus« och vid grundandet koncentrerade man sig just på vägg-löss. Skadeinsekter och råttor tillkom efter några år.

För att få bukt med vägglöss så används nu syntetiska insekts-gifter s.k. pyretroider. De sprutar man eller pudrar på de ställen där lössen tros finnas. Det kan vara problematiskt att hitta alla ställen där insekterna gömmer sig, vilket kan nödvändiggöra upprepade behandlingar.

Även i våra dagar håller vägglössen gärna till i sängen, mellan ribborna eller under bäddmadrassen. För att bli kvitt dem kan man lägga sängen i ett speciellt tält som fylls med varmluft. Luften måste bli varmare än 45 grader för att lössen ska dö.

Smittobärare

Loppor och löss har ansetts vara smittobärare och är det också i viss mån. Människoloppan och svartråttan har ansetts vara de djur som gjorde att människorna fick pesten.

Garantiaktiebolaget Anticimex grundades 1934 och erbjöd fastighetsägare skydd mot vägg-löss. Foto Mia Terént.

Loppor kan sprida murin tyfus, en febersjukdom, där smittan också sprids via råttor. En infekterad loppa sprider smittan via sin avföring. När den som har blivit biten kliar sig, så för man in smittan i loppbettet.

Huvudlöss anses inte kunna överföra sjukdomar, men för knappt hundra år sedan trodde man att de kunde orsaka tuberkulos. Då, när sjukdomen drabbade många och man inte hade något effektivt botemedel, sågs tuberkulosen överallt. I boken *Våra insekter såsom sjukdomsspridare* står det att »när huvudlössens bett har gett sår som täcks med tjocka gulaktiga sårskor-

Huvudlöss trivs även i rent hår. Foto André och Irène Reisz, 1940-talet. Nordiska museets arkiv.

por, så kan dessa ge körtelansvällning på halsens baksida. Dessa körtlar kan bli tuberkulösa och smittan kan spridas till andra organ såsom lungorna och hjärnhinnorna».

Klädlusen i sin tur är en känd smittospridare som bland annat kan överföra fläcktyfus och skyttegravsfeber.

Vägglöss anses av de flesta inte kunna överföra smitta. Men i vissa delar av världen har man misstänkt att de kan överföra blodburen smitta som Hepatit B.

Löss har inte bara ansetts vara smittobärare, de har också varit medicin mot bland annat engelska sjukan och matleda. När nå-

gon var så sjuk att han eller hon inte hade någon aptit så kunde man ordinerar att äta några löss. Det finns olika förklaringar till detta. Äldre tiders botemedel innebar ofta en äckelkänsla: det skulle vara riktigt vidrigt för att ge någon bot. En annan förklaring är att den sjuke skulle få lössens glupande aptit.

Margits skam och dagens barn

Margit plågas inte bara av att lössen kliar, utan även av skammen att hon som en »fin flicka« har fått löss. Hon vet minsann att hon har fått dem av bondflickan Valborg som hon har sett klia sig i huvudet. »Har man pippor i håret, då blir man utskratad. Ingen förstår skammen och lidandet« säger hon.

Men det är inte alla som har upplevt det som skamligt att ha huvudlöss. Enligt en källa från 1800-talet var det mer skamligt att ha klädlöss. Huvudlöss hade alla så det var inget att skämmas för.

Skamkänslan har ändå varit svår att utrota och nu när lössen går igen måste den bekämpas lika mycket som själva djuren. I flera böcker, broschyrer och i information på internet poängteras det att dålig hygien inte orsakar huvudlöss. I broschyren *Apotekets råd om huvudlöss* kan man också läsa om detta och där finns dessutom en lustig knorr: »Det är vare sig skamligt eller farligt att ha huvudlöss. Dessutom kan ju ingen helt säkert veta vem man fått lössen av.«

Är det mest oroväckande med huvudlössen att de inte har förstått sig på gränser mellan människor, att de lätt tagit sig över från de mindre fina till de fina, från de smutsiga till de rena? Och finns det trots allt också ett nytt synsätt nu när de nya lössen invaderar våra huvuden? När vi under de senaste åren har

pratad om loppor och löss i Statarlängan på Skansen, så har i alla fall glada barn basunerat ut att de minsann har haft löss – och det verkar de inte skämmas för det minsta!

Idag är det inget skamligt bland barn att få huvudlöss. Foto Marie Andersson, Skansen.